

ТЕРИТОРІЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття і види територій у міжнародному праві.
2. Поняття, види та правовий режим державних кордонів.
3. Міжнародні ріки.
4. Правовий статус Арктики та Антарктики.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Договір про постійний нейтралітет та експлуатацію Панамського каналу від 07.09.1977. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/591_002
2. Договір про Шпіцберген від 09.02.1920 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_112
3. Договір про Антарктику від 01.12.1959 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_224
4. Конвенція про режим проток від 20.07.1936 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_228
5. Конвенція про режим судноплавства на Дунаї від 18.08.1948 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_175

6. Конвенція щодо забезпечення вільного користування Суецьким каналом від 29.10.1888 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_190

7. Закон України «Про державний кордон України» // ВВР, 1992, № 2, ст. 5 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>

Додаткові рекомендовані джерела

1. Анцелевич Г. «Академік Вернадський» - антарктична науково-дослідна станція України (міжнародно-правові аспекти статусу та діяльності). Право України. 2012. №3-4. С. 221-230.
2. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній; за ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
3. Корбут В.М. Международно-правовой режим рек: история и современность / В.М. Корбут, Ю.Я. Баскин. М., 1987 160 с.
4. Курс международного права: в семи томах / редакционная коллегия: В.Н Кудрявцев [та ін.]. Т. 1. Москва: Наука, 1989.
5. Курс международного права: учебник / В.Л. Толстых. М.: Волтерс Клувер, 2010. 1056 с.
6. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. М.: 2005. 432 с.
7. Міжнародне право /Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.
8. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М.В. Буроменського. К., 2006. 336 с.
9. Міжнародне публічне право: Підручник. 2-ге вид. / за ред. В.М. Репецького. К., 2012. 437 с.
10. Николаев А.Н. Правовой режим Суэцкого канала. М., 1960. 176 с.
11. Трофимов В.Н. Правовой статус Антарктики. М., 1990. 152 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою лекції є більш глибоке засвоєння питань класифікації, порядку встановлення та зміни правового режиму державних кордонів, порядку визначення державного кордону, його режим, права прикордонних військ, а також функції прикордонних представників у підтриманні режиму державного кордону та врегулюванні прикордонних інцидентів.

ВСТУП

Для усвідомлення значення територіальних проблем у міжнародних стосунках необхідно з'ясувати відмінності національної і державної території від режиму територіальних просторів, що не перебувають під суверенітетом окремих держав (режиму відкритого моря, космічного простору).

Правовою основою територіальних змін є передусім здійснення права націй на самовизначення. Тому до законних способів зміни приналежності території сучасне міжнародне право відносить вирішення територіальних питань шляхом плебісциту та референдуму, відновлення історичних прав на окремі території.

Завданням лекції є: вміти розрізняти правовий режим територіальних просторів, характеризувати статус Арктики та Антарктики, способи розв'язання територіальних суперечок, основні положення Конвенції про морське право 1982 р., Договору про Антарктику 1959 р. та інші міжнародно-правові акти, що регулюють територіальні питання.

Для більш глибокого засвоєння питань класифікації, порядку встановлення та зміни правового режиму державних кордонів необхідне знання Закону України про державний кордон. Особливу увагу слід звернути на визначення державного кордону, його режим, права прикордонних військ, а також функції прикордонних представників у підтриманні режиму державного кордону та врегулюванні прикордонних інцидентів.

1. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ТЕРИТОРІЙ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

З погляду науки міжнародного права інститут території є одним із найстаріших. Значення території чи не першорядне у міжнародних відносинах, адже територія є не просто простором, а матеріальним середовищем життя кожної держави. За період розвитку цивілізації людство пройшло шлях від постійних війн за захоплення, поділ і переділ територій до інтенсивного використання простору за межами національної території (Антарктики, Арктики і т. д.) і освоєння космічного простору. Стабільний розвиток сучасної системи міжнародних відносин неможливий без чіткого міжнародно-правового регулювання питань території.

Проблеми території в міжнародному праві загалом є вельми різноманітними, та можна виокремити дві їх головні групи: проблеми територіального розмежування і проблеми територіальних режимів.

Територіальне розмежування передбачає: самовизначення народів і націй, недоторканність і цілісність державної території, встановлення кордонів континентального шельфу й економічної зони за угодою між сусідніми державами і відповідно до міжнародного права, розв'язання територіальних спорів.

Територіальні режими охоплюють: територіальний суверенітет і територіальну юрисдикцію, транзит через іноземну територію, спеціальні територіальні режими, створені за згодою заінтересованих держав, тощо.

З метою міжнародно-правового аналізу доцільним є тлумачення поняття території в найширшому сенсі.

Отже, *територія* — це частина географічного середовища, що є матеріальною основою існування суспільства та держави.

Територія у міжнародному праві у широкому розумінні — це простори земної кулі з її сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряним простором, » також космічний простір і небесні тіла, що знаходяться в ньому.

Як одна з найзагальніших ознак держави територія фіксує належність відповідному суспільству певної частини землі, поверхні планети — суші, моря, повітряного простору, а також державні кордони, їхній правовий режим. До поняття території в широкому сенсі також включають космічний простір навколо Землі, Місяць та інші небесні тіла.

Характеристика територій:

- розміри (загальна площа);
- протяжність із півночі на південь та зі сходу на захід;
- компактність; географічне положення, в тому числі наявність річок і виходу до моря;
- чисельність і густота населення, розподіл населення по окремих ділянках території;
- кліматичні умови;
- особливості ландшафту; характер надр та ступінь їх розробки;
- характер кордонів (юридичне оформлені чи фактично існуючі,

- природні або довільні);
- характер прилеглих територій (державні чи міжнародні);
- період існування.

Проте з погляду міжнародного права *основною характеристикою території є її правовий режим.*

Відповідно до правового режиму уся територія Землі відповідно може бути *класифікована* на такі категорії:

державна територія, тобто територія, яка розташована в межах державних кордонів тієї чи іншої держави і на яку поширюється повна та виключна влада цієї держави. Тут ми бачимо взаємозв'язок і співіснування двох основних ознак державної території: по-перше, належність державі, і, по-друге, її верховенство на даній території. Під територіальним верховенством у міжнародному праві розуміють повну і виключну владу держави в межах своєї території. На підставі цього держава може встановити відповідний правопорядок, що дає змогу використовувати у своїх інтересах як саму територію, так і її матеріальні компоненти (корисні копалини, ріки, озера і т. д.). Однак кожна держава може безперешкодно використовувати свою територію доти, поки не порушує прав інших суб'єктів міжнародного права і не завдає їм шкоди. Використання у такий спосіб державою своєї території з юридичної точки зору не може бути абсолютним і необмеженим.

території з міжнародним режимом — території, які не входять до складу державної території: водні простори за межами виключних економічних зон прибережних держав, Міжнародний район морського дна, Антарктика, космічний простір, Місяць та інші небесні тіла. На міжнародну територію не поширюється суверенітет якоїсь держави, і вона відкрита для використання всіма державами відповідно до норм міжнародного права.

території зі змішаним режимом — це території, на які одночасно поширюється дія норм і міжнародного, і національного права. До них належать, по-перше, прилеглі та виключні економічні зони і континентальний шельф прибережних держав, які не входять до їх території, і, по-друге, міжнародні річки, міжнародні протоки, що перекриваються територіальним морем прибережних держав, і міжнародні канали, що входять до складу територій прибережних держав. Міжнародно-правова особливість цього виду території полягає в тому, що вона не перебуває під суверенітетом держав і не входить до складу державної території. Водночас прибережні держави наділені виключними правами на розвідку і розробку ресурсів цих територій. Відповідно ж до міжнародних норм за іншими державами зберігаються певні права на вільне судноплавство, прокладання кабелю і трубопроводів, наукове дослідження і т. п.

Обсяг таких прав закріплений у Конвенції про континентальний шельф від 29 квітня 1958 р., а також у Конвенції з морського права. У межах цих прав кожна держава приймає свої закони і правила, що регулюють такі види діяльності

території з особливим міжнародним режимом - демілітаризовані та нейтралізовані зони (відповідно до чинного міжнародного права до них

належать, зокрема, архіпелаг Шпіцберген, Аландські острови, Додеканезькі острови, острів Пантеллерія, Панамський та Суецький канали, Місяць та інші небесні тіла). Проте оскільки ця категорія є синтетичною, адже до неї відносять території всіх названих трьох видів, то доцільність її виокремлення викликає сумнів. А втім, це зовсім не виключає необхідності окремого розгляду територій з особливим міжнародним режимом.

Я. Броунлі також виділяє як окремий вид "нічийну територію", тобто територію, на яку ще не поширене територіальне верховенство і яка юридичне може бути предметом заволодіння з боку тих або інших держав.

Склад державної території

Сухопутна територія охоплює масиви суші (материк, острів) і так звані *анклави*, тобто такі її відокремлені частини, які з усіх боків оточені територіями інших держав і не мають виходу до моря (наприклад, Барле-Хертог — бельгійська територія, розташована в Голландії; Кампіоне — територія Італії, розташована в Швейцарії, та ін.).

Отже, сухопутною територією є вся суша у межах кордонів держави.

Водна територія, або акваторія, — це води річок, озер або штучних водосховищ і водних шляхів (каналів), розташованих у межах кордонів даної держави, а також внутрішні й територіальні морські води, які омивають узбережжя цієї держави.

До *внутрішніх вод України* належать:

- морські води, розташовані в напрямі берега від прямих висхідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря України; води портів України;
- води заток, бухт, лиманів, гаваней і рейдів, береги яких цілком належать Україні;
- води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні;
- води рік, озер та інших водойм до лінії державного кордону, береги яких належать Україні.

Територіальне море України, згідно зі ст. 5 зазначеного закону, утворюють прибережні морські води шириною 12 морських миль, що відраховуються від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні. У деяких випадках інша ширина територіального моря України може встановлюватися міжнародними договорами України, а за відсутності договорів — відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, насамперед норм, що містяться у Конвенції про територіальне море і прилеглу зону від 29 квітня 1958 р.

Підземна територія (надрами держави) складається з надр, що розташовані під сухопутною та водною територією держави, і належить їй до технічно досяжної глибини без будь-яких обмежень. Вважається, що ці простори геометрично звужуються до центра Землі.

Повітряна територія — це стовпи повітря над сухопутною і водною територією держави. Висотна межа повітряної території практично не встановлюється, хоч прийнято вважати, що розмежування повітряного і

космічного простору проходить на висоті 100—110 км.

До державної території умовно прирівнюються морські, повітряні, космічні кораблі, які несуть прапор або знак певної держави, а також морські кабелі, трубопроводи та будь-яке інше обладнання і споруди, які належать державі.

Основні елементи визначення міжнародно-правової природи державної території.

- просторова межа здійснення влади держави;
- об'єкт публічних правомочностей держави або об'єкт володіння від імені народу.

У доктрині міжнародного права загальноприйнятим є те, що кожна держава на свій розсуд визначає правовий статус своєї території.

Так, у ст. 2 Конституції України визначено, що суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. У ст. 13 підкреслюється, що земля, її надра, атмосферне повітря, води й інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу. А в ст. 3 Конституції Латвійської Республіки записано, що "територію держави Латвія, у межах, встановлених міжнародними договорами, складають Ліфляндія, Латгалія, Курляндія і Земгалія".

Не тільки в конституціях пострадянських, а й у конституціях інших країн питанням забезпечення цілісності своєї території і своїх прав на її природні ресурси, приділяється особлива увага. Так, у ст. 1 Конституції Республіки Філіппіни 1987 р., озаглавленій "Національна територія", сказано: "Національна територія охоплює Філіппінський архіпелаг із усіма включеними в нього островами і водами та всі інші території, що перебувають під суверенітетом або юрисдикцією Філіппін і складаються із суші, вод і повітряного простору, у тому числі їх територіальне море, морське дно, надра, острівні шельфи та інші підводні простори. Води навколо островів архіпелагу, між ними і з'єднуючі їх, незалежно від їх ширини і площі, утворюють частину внутрішніх вод Філіппін".

Простір, на який поширюється вплив держави, як справедливо звертає увагу професор Г. В. Ігнатенко, не завжди може бути державним. Він може бути віднесений до територій, на які поширюється національна юрисдикція. У Конституції Російської Федерації зазначається: "Російська Федерація має суверенні права і здійснює юрисдикцію на континентальному шельфі й у виключній економічній зоні Російської Федерації в порядку, обумовленому федеральним законом і нормами міжнародного права". При цьому слід звернути увагу на те, що поняття "територія, на яку поширюється національна юрисдикція", є ширшим за поняття "державна територія".

Територіальне верховенство держави допускає використання цієї території іноземними державами, юридичними і фізичними особами для промислу. Однак таке використання (видобуток корисних копалин, рибальство і т. п.) можливе лише за згодою даної держави, що самостійно

вирішує це питання. Однією з юридичних форм такої згоди може бути концесійна угода між територіальним сувереном та іноземними юридичними або фізичними особами.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Державна територія (включно з повітряним простором і територіальним морем) разом з урядом і населенням у її кордонах становлять фізичний і соціальний зміст держави як основного суб'єкта міжнародного права. Невід'ємною частиною державного суверенітету є *територіальне верховенство* — здійснення державою вищої й неподільної влади в межах її території.

Історія міжнародного права знає кілька концепцій обґрунтування і пояснення *юридичної природи державної території*. Серед них виділяють:

1) *об'єктну, або речову, теорію*, прихильники якої (Галлер, М. Зейдель, Сперанський та ін.) розглядали територію як річ — об'єкт власності держави або суверена;

2) *просторову теорію* (теорію владарювання), прихильники якої (І. К. Блюнчлі, Л. Дюгі, Ф. Ліст, Г. Єллінек та ін.) визначали територію як просторову межу державної влади;

3) *теорію компетенції*, відповідно до якої територіальний суверенітет держави обмежується місцевою компетенцією (Г. Кельзен, Радницький, Руссо).

2. ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ

Основне призначення державних кордонів полягає в тому, що вони встановлюють межі державної території з усіма її ресурсами, що є матеріальною умовою існування суспільства. Кордони між суміжними державами зазвичай визначаються договорами між ними. Ст. 1 Закону України "Про державний кордон України" від 4 листопада 1991 р. містить таке визначення державного кордону: "Державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, яка проходить по цій лінії, що визначають межі території України — суші, вод, надр, повітряного простору". Це визначення переважно відповідає тлумаченню державних кордонів у доктрині міжнародного права. Зокрема, у "Дипломатичному словнику" сказано, що державні кордони — це лінії та уявні вертикальні поверхні, які проходять по цих лініях, що визначають межі території держави (суші, вод, надр, повітряного простору), тобто межі поширення її суверенітету Сфери здійснення територіального верховенства держав визначаються за допомогою кордонів, установлених між ними. Отже, кордони встановлюють межі державної території, і в цьому полягає їхнє основне призначення.

Державні кордони — це справжні або умовні лінії, які відповідають конфігурації території держави і відділяють її від території інших держав, а також від території з міжнародним режимом (відкритого моря, повітряного простору над ним, космічного простору).

Функція державних кордонів полягає в розмежуванні, роз'єднанні суспільних, політичних, юрисдикційних, економічних, культурних, інформаційних реальностей - суверенних держав. Амплітуда відмінностей між цими реальностями може бути дуже помітною, але ніколи не було і не буде ситуацій, коли б були відсутні спільні риси та елементи між ними.

Кордони можуть бути класифіковані за такими критеріями:

а) **за своєю природою** кордони поділяються на:

- *природні*, або *орографічні* (опис конфігурації різних елементів рельєфу), - це лінія, проведена по природних рубежах з урахуванням рельєфу місцевості, головним чином по гірському вододілу і руслах прикордонних рік. (наприклад, за річищами річок або каналів, по берегах озер, по гірських хребтах та ущелинах тощо);

- *геометричні* кордони, це пряма лінія, яка з'єднує дві визначені на місцевості точки державного кордону і перетинає місцевість без урахування її рельєфу (минаючи, як правило, населені пункти). Особливим видом геометричних кордонів є так звані *астрономічні* кордони, тобто такі, лінія яких збігається з паралеллю або меридіаном земної географічної сітки;

- *Географічний державний кордон* — це лінія, що проходить через визначені географічні координати і збігається іноді з тією чи іншою паралеллю або меридіаном. Такі кордони часто трапляються в Африці та Америці.

- у більшості випадків держави мають *комбіновані* кордони. Типовим прикладом цього є африканська країна Ботсвана, яка має орографічні, геометричні та астрономічні кордони;

б) **за складовими елементами території** кордони поділяються на:

- *сухопутні*, які розділяють суходіл між двома державами;
- *річкові*, які розділяють річку між двома державами;
- *морські*, які позначають зовнішнє обмеження територіального моря і бокове обмеження відносно територіальних вод сусідніх держав;
- *повітряні*, які вважаються умовними (уявними) площинами, поставленими перпендикулярно до земної поверхні по сухопутному та водному кордонах.

Кордони між сусідніми державами, як правило, встановлюються в договірному порядку. Морські кордони визначаються прибережною державою в односторонньому порядку, проте відомі випадки, коли держави уклали угоди про лінію проходження кордону між ними на морі (наприклад, Угода від 15 лютого 1957 р. між СРСР і Норвегією про морський кордон у Варангер-фіорді).

Процес визначення і встановлення державного кордону проходить два основні етапи — делімітації та демаркації.

Делімітація (від лат. delimitatio — встановлення) — це визначення в договорі загального напрямку проходження державного кордону, що графічно зображене на доданих до договору картах.

Демаркація (від фр. demarcation — розмежування) кордону - це позначення лінії державного кордону на місцевості шляхом спорудження

спеціальних прикордонних знаків на підставі документів про делімітацію кордонів.

Демаркація повинна здійснюватися двосторонньою комісією, що формується з рівної кількості представників прикордонних держав. У процесі проведення демаркаційних робіт складаються відповідні документи: протоколи з описами кожного прикордонного знака; спеціальні топографічні карти, на які нанесено всі прикордонні знаки; загальний протокол-опис проходження державного кордону, який підписується кожною зі сторін демаркаційної комісії. Зазначені документи підлягають затвердженню компетентними органами договірних сторін.

Сучасній міжнародній практиці відома й така процедура, як *редемаркація* кордону, тобто перевірка вже демаркованої лінії кордону для ремонту або відновлення зіпсованих чи зруйнованих прикордонних знаків, заміни знаків одного типу на знаки іншого типу, встановлення додаткових знаків тощо. У разі необхідності уточнення наявного кордону укладаються спеціальні угоди між державами.

На кордонах між державами діє *спеціальний прикордонний режим*, який визначається їхнім внутрішнім законодавством та міжнародними угодами. Так, своїм внутрішнім законодавством держава встановлює правовий режим у прикордонних місцевостях: визначає порядок охорони державного кордону, його митний, санітарний режим, регламентує умови в'їзду, виїзду, проживання і господарської або будь-якої іншої діяльності у прикордонних зонах. В Україні найважливішими нормативними актами, які спеціально регламентують згадані питання, є: Закон України "Про державний кордон України" від 4 листопада 1991 р., Закон України "Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України" від 25 лютого 1994 р., Повітряний кодекс України 1993 р. та Митний кодекс України 2002 р.

Міжнародними угодами регулюються питання, які стосуються інтересів обох сусідніх держав і вимагають їхнього тісного співробітництва. Передовсім це питання підтримання кордону в належному стані, його редемаркації, догляду прикордонних знаків, користування прикордонними водами, залізничними та шосейними шляхами, що перетинають кордон, виконання ремонтно-будівельних, польових та інших видів робіт на кордоні, врегулювання прикордонних інцидентів тощо. Україна, як і інші держави, прагне укласти подібні угоди з усіма сусідніми країнами.

Необхідно зауважити, що прикордонні режими за рішенням компетентних органів держави або за взаємної згоди прикордонних держав можуть пом'якшуватися, наприклад для розвитку прикордонної торгівлі, родинних контактів тощо, аж до цілковитого скасування.

Режим державного кордону має кілька складових частин.

1. Термін ст. 8 закону "утримання державного кордону" означає порядок збереження і підтримання у належному стані прикордонних знаків, устаткування, прикордонних просік і смуги, проведення контрольних оглядів, перевірок проходження державного кордону транспортними засобами і людьми і т. п.

Слід мати на увазі, що утримання державного кордону в такому стані, щоб проходження його було ясным і видимим, є обов'язком кожної держави. Тому на практиці обов'язки з догляду за прикордонними знаками і спільним оглядом їх передбачаються в угодах між суміжними державами. При пошкодженні або втраті прикордонних знаків із боку однієї з суміжних держав необхідно вживати негайних заходів щодо їх відновлення. Наприклад, між Урядом України й Урядом Республіки Польща було підписано спеціальну угоду про утримання дорожніх прикордонних мостових об'єктів на українсько-польському кордоні (№ 1068 від 17 березня 1997 р.).

2. *Перетинання державного кордону транспортними засобами й особами, а також переміщення через кордон товарів, вантажів і тварин.* Ця складова частина режиму державного кордону передбачена рядом статей Закону України "Про державний кордон України". Так, у ст. 9 зазначається, що залізничне, автомобільне, морське, річкове, повітряне й інше сполучення через державний кордон України здійснюється в пропускних пунктах, що встановлюються Кабінетом Міністрів України відповідно до законодавства і міжнародних договорів України. При цьому визнаною формою таких пунктів є контрольні-пропускні пункти прикордонних військ, митні й інші установи, що здійснюють контроль на державному кордоні.

Морські й річкові невійськові судна і військові кораблі перетинають державний кордон України також відповідно до цього закону, інших актів законодавства України, а також відповідно до правил, встановлених компетентними органами України й опублікованих у встановленому порядку.

Повітряні судна перетинають державний кордон України спеціально виділеними повітряними коридорами перельоту. Переліт державного кордону України за межами повітряних коридорів допускається лише з дозволу компетентних органів України.

Виліт і посадка українських та іноземних повітряних суден, як регламентує ст. 10 закону, здійснюється, як правило, в аеропортах (на аеродромах), відкритих для міжнародних польотів, де є контрольні-пропускні пункти Прикордонних військ України і митні установи. Інший порядок допускається тільки з дозволу компетентних органів України.

Стаття 11 закону передбачає, що особи, транспортні засоби, вантажі та інше майно, що перетинають державний кордон України, підлягають прикордонному і митному контролю. У необхідних випадках здійснюється також санітарно-карантинний, ветеринарний і фітосанітарний контроль. Передбачено також контроль за вивезенням із території України культурних цінностей та інші види контролю.

3. *Пропуск осіб, транспортних засобів, вантажів, товарів і тварин.* Ця функція режиму державного кордону передбачає здійснення прикордонного контролю, а за потреби й інших його видів: митного, імміграційного, санітарно-карантинного, ветеринарного, фітосанітарного і т. п.

Зокрема, у ст. 12 закону вказується, що пропуск осіб через державний

кордон здійснюють Прикордонні війська України за дійсними документами на право в'їзду-виїзду. Для пропуску транспортних засобів, вантажів та іншого майна застосовуються законодавство і міжнародні договори України, якими може передбачатися також і спрощений пропуск їх через державний кордон. Наприклад, 11 березня 1997 р. підписано угоду № 1064 між Урядом України й Урядом Республіки Молдова про пункти пропуску через українсько-молдавський державний кордон і спрощений пропуск громадян, що проживають у прикордонних районах.

Безвізовий порядок в'їзду-виїзду і перебування на території однієї держави відповідно до норм міжнародного права може передбачатися для громадян іншої держави, які мають дипломатичні або службові паспорти, а також паспорт моряка.

4. *Мирний прохід через територіальне море, а також захід іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води та порти України* передбачені статтями 13 і 14 закону. У них зазначається, що мирний прохід через територіальне море здійснюється з метою його перетинання без заходу у внутрішні води України, або з метою проходу у внутрішні води і порти, або виходу з них у відкрите море. Прохід вважається мирним, якщо при цьому не порушується мир, а також правопорядок або безпека України.

Капітан іноземного невійськового судна, яке порушило правила мирного проходу, несе відповідальність згідно із законодавством України.

Іноземні невійськові судна можуть заходити на рейди та у порти України, відкриті для заходу таких суден. Перелік таких рейдів і портів, порядок заходу в них, проведення вантажних і пасажирських операцій, зв'язок суден із берегом, вихід на берег членів екіпажу судна, відвідання суден особами, які не є членами екіпажу судна, а також інші пов'язані з цим правила публікуються у встановленому порядку.

Іноземні військові кораблі, якщо це не передбачено іншим способом, заходять у внутрішні води і порти України відповідно до правил їх візитів, опублікованих у встановленому порядку.

5. *Ведення на державному кордоні господарської, промислової та іншої діяльності (полювання, лісова, сільська або гірська справа і т. п.).* Порядок ведення господарської діяльності на державному кордоні України регламентується ст. 18 закону. Передбачається, що судноплавство, користування водними об'єктами для потреб лісосплаву та інші види водокористування, створення різних гідроспоруд, проведення інших робіт у внутрішніх водах України; користування землею, лісами, тваринним світом; ведення гірської справи, геологорозвідки та інша господарська діяльність на державному кордоні України проводяться відповідно до законодавства України та її міжнародних договорів. Ця діяльність здійснюється таким чином, щоб забезпечувався належний порядок на державному кордоні України. Порядок здійснення усіх видів господарської діяльності на державному кордоні України встановлюють компетентні органи України при узгодженні з Прикордонними військами України.

6. *Розв'язання з іноземними державами інцидентів, пов'язаних із порушенням режиму державного кордону.* Повітряні, морські й річкові судна, інші транспортні засоби, а також особи, які перетинають державний кордон, порушуючи правила, визнаються порушниками кордону і повинні нести відповідальність. Докладний перелік таких порушників державного кордону України містить ст. 20 закону.

Для розв'язання питань, пов'язаних із додержанням режиму державного кордону, а також для розв'язання можливих прикордонних інцидентів відповідно до міжнародної практики існує інститут спеціальних представників держав (прикордонних комісарів). Такими, згідно зі ст. 21 закону, є прикордонні представники України. Вони призначаються у встановленому Кабінетом Міністрів порядку з офіцерів Прикордонних військ України.

Переїзд (перехід) державного кордону такі прикордонні представники здійснюють на підставі спеціальних повноважень, що видаються їм Державним комітетом з питань охорони державного кордону України. Прикордонним представникам гарантується особиста недоторканність, а також недоторканність наявних у них службових паперів.

Не врегульовані прикордонними представниками питання розв'язуються дипломатичним шляхом.

Щоб забезпечити належний порядок у прикордонних районах, держави можуть створювати в них спеціальний *прикордонний режим*. Як правило, він регулюється національним законодавством. Прикордонному режиму (прикордонна смуга, в'їзд у прикордонну смугу, проведення робіт, особливості прикордонного режиму у внутрішніх водах і т. д.) присвячений розділ III Закону України "Про державний кордон України".

Державні кордони та їх режим визначаються також міжнародно-правовими нормами, що містяться в універсальних, регіональних і двосторонніх міжнародних договорах. Так, 14 жовтня 1993 р. між Україною і Словацькою Республікою підписано Договір про режим українсько-словацького кордону, співробітництво і взаємодопомогу з прикордонних питань. Аналогічний договір 12 січня 1993 р. підписаний із Польщею.

Відповідно до норми, що міститься у Заключному акті НБСЄ від 1 серпня 1975 р., держави, що підписали його і приєдналися до нього, "вважають, що їх кордони можуть змінюватися, відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю". Якими є ці шляхи і можливості зміни державних кордонів?

Міжнародне право дає три підстави для зміни кордонів. По-перше, це здійснення народами і націями свого права на самовизначення: утворення нових незалежних держав на колишніх залежних територіях, об'єднання двох або кількох держав, а також поділ існуючої держави. По-друге, це обмін ділянками території між суміжними державами з метою встановити зручніше проходження лінії кордону на місцевості. По-третє, це невеликі зміни положення лінії кордону при її редемаркації.

Зазначені підстави для зміни кордону активно використовуються в

сучасній міжнародній практиці.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Однією з істотних ознак суб'єкта самовизначення є наявність спільної території. Вважається, що нації належить так звана *національна територія*, що визначається як територія, в межах якої нація історично склалася з усіма внутрішніми зв'язками, що виражають спільність даної групи населення. Оскільки суб'єктом самовизначення може бути не тільки нація, а й народ, то вважають також, що народіві, який самовизначається, належить така територія, в межах якої розселений даний народ і виявляється його економічна, соціальна та культурна спільність, яка характеризує даний народ як суб'єкт самовизначення. Всі наведені критерії є вельми неоднозначними та суб'єктивними, а тому питання встановлення території, належної нації або народіві, що самовизначаються, потребує надзвичайно обережного підходу.

Статут ООН розрізняє спори та ситуації. Остання «може привести до міжнародних ускладнень або викликати спір» (ст. 34), тобто має місце, коли зіткнення інтересів держав не супроводжується явним висунуттям претензій, хоча і породжує певні тертя між ними і напруженість. Хоча вони не мають нормативних характерних ознак, доктрина виходить з того, що "ситуація" не визначається чітко окресленими вимогами однієї держави до іншої, але згідно зі Статутом ООН в ситуації сторона не має стримуватися під час голосування з цього питання у Раді Безпеки, а в спорі – має. звідси вважають, що за змістом ситуація ширша, ніж спір.

3. МІЖНАРОДНІ РІКИ

Географічний аналіз свідчить, що значна кількість рік на Землі протікає по території кількох держав або розділяє території двох чи більше держав. Саме тому цій проблемі присвячено велику кількість наукових досліджень з міжнародного права. До цієї теми звертаються учені України й у наші дні.

Міжнародні ріки в міжнародному праві — це ріки, що протікають по територіях чи розділяють території двох (або більше) держав і використовуються для різних потреб за згодою між цими державами.

Географічні і господарські чинники міжнародних рік визначають їх міжнародно-правовий режим. Відповідно до нього жодна держава не може змінювати природних умов своєї території, якщо наслідками таких змін буде заподіяння шкоди території іншої держави. На підставі цього права і законні інтереси прибережних держав взаємозалежні. Отже, виникає потреба міжнародно-правового регулювання між-державних відносин щодо використання таких рік.

Повертаючись до історичних прикладів міжнародно-правового регулювання взаємовідносин держав щодо використання міжнародних рік, слід назвати Віденський конгрес 1815 р. Відомо, що на ньому було визнано свободу судноплавства на основних європейських ріках, а також право прибережних держав узгоджено встановлювати правила такого судноплавства на Рейні, Некарі, Майні, Мозелі, Маасі і Шельді.

Регулюванню судноплавства на іншій європейській ріці, на Дунаї, приділено належну увагу в Паризькому мирному договорі 1856 р. Специфікою договору було те,

що його нормами передбачався контроль судноплавства переважно неприбережними державами (Великобританією та ін.). Сучасний режим Дунаю визначається Белградською конвенцією про режим судноплавства на Дунаї 1948 р., а також Бухарестською декларацією 1985 р. У Белградській конвенції закріплені принцип свободи судноплавства, що дає відповідні права третім державам, які не є сторонами міжнародного договору.

Певною новелою в питанні сучасного судноплавства на Дунаї стало відкриття у ФРН 25 вересня 1991 р. каналу Рейн—Майн—Дунай. Цей водний шлях уряд ФРН вважає внутрішнім водним шляхом держави, що не підлягає міжнародно-правовому регулюванню.

Міжнародними договорами, зокрема Белградською конвенцією 1948 р., передбачається створення спеціальних органів — міжнародних річкових комісій (за Белградською конвенцією — Дунайської комісії). До компетенції Дунайської комісії входить спостереження за виконанням конвенційних положень, складання спільного плану основних робіт в інтересах судноплавства, уніфікація правил річкового нагляду, видання довідників, лоцій, навігаційних карт і т. д. З урахуванням цих особливостей, а також беручи до уваги виникнення нових постсоціалістичних держав у басейні Дунаю, правовий режим судноплавства на Дунаї має бути приведений у відповідність до вимог сьогодення.

Теорія міжнародного права відносить поняття "міжнародні ріки" до *родових понять*. Можна виділити істотні видові ознаки цього поняття. Керуючись такими видовими ознаками, міжнародні ріки поділяють на такі види: багатонаціональні, міжнародні, прикордонні.

Багатонаціональними прийнято вважати ріки, що не мають безпосереднього з'єднання з морем, несудноплавні або судноплавні лише для каботажного плавання між пунктами прибережних держав, і в їх використанні заінтересовані виключно прибережні держави.

Каботаж (франц. cabotage) — 1) судноплавство поблизу берегів, уздовж узбережжя (між портами однієї держави); 2) флот прибережного плавання.

Міжнародними називають ріки, що мають судноплавне з'єднання з морем. Через географічні особливості їх використовують для міжнародного судноплавства як прибережні, так і інші держави відповідно до встановленого міжнародно-правового режиму. Останній істотно полегшує сучасне господарське використання рік для промислових, сільськогосподарських, санітарних, побутових та інших потреб.

До *прикордонних* належать ріки, що є природним кордоном між двома або кількома державами.

Аналіз видових ознак міжнародних рік свідчить, що ці ознаки можуть поєднуватися. У такому разі можна говорити, наприклад, про те, що прикордонна ріка може бути водночас багатонаціональною і міжнародною. У міжнародній практиці виділення прикордонних рік у власному понятійному розумінні має сенс тоді, коли "в їх використанні заінтересовані виключно прикордонні держави" і коли "регулювання їх режиму за згодою між прикордонними державами неминує передбачає встановлення точного проходження кордону по такій ріці й умов її прикордонного режиму"].

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Для теоретичного уточнення родового поняття доцільно віднести всі ріки, що

перетинають або розділяють території двох або більше держав, до міжнародних рік. За потреби видової деталізації міжнародні ріки доцільно поділити у зазначеному розумінні на багатонаціональні і прикордонні.

Важливою міжнародно-правовою проблемою господарського використання міжнародних рік є *проблема суб'єктів* його регулювання. Підкреслимо, що проблема суб'єктів регулювання режиму міжнародних рік, як правило, не виникає для багатонаціональних рік. Для них суб'єктами міжнародно-правового регулювання є виключно прибережні держави. Міжнародній практиці не відомі випадки участі інших, крім прибережних, держав у регулюванні режиму використання багатонаціональних рік.

Що стосується міжнародних рік, які мають судноплавний вихід у море, то вже починаючи зі згаданого Паризького мирного договору 1856 р. були випадки розширення кола суб'єктів правового регулювання використання міжнародних рік за рахунок неприбережних держав (Великобританія, Франція, Туреччина та ін.).

Аналогічним було рішення Берлінської конференції від 26 лютого 1885 р. про свободу торговельного судноплавства для всіх країн на африканських ріках Конго і Нігер. Учасниками багатьох договорів XIX ст., що регулювали режим судноплавства на ріках Південної Америки, були США. У сучасній доктрині міжнародного права загальноприйнято, що саме прибережним країнам належить виключне право регулювання на основі договорів (угод) міжнародно-правового режиму міжнародних рік. Такі угоди (договори) укладають прибережні країни на основі загальновизнаних принципів сучасного міжнародного права. Наприклад, 22 червня 1994 р. між Урядом України та Урядом Словацької Республіки підписано угоду з питань водного господарства на прикордонних водах. Аналогічну угоду підписала Україною з Молдовою (від 23 листопада 1994 р.) про спільне використання й охорону прикордонних вод та Російською Федерацією (від 19 жовтня 1992 р.) про спільне використання й охорону природних водних об'єктів.

4. ПРАВОВИЙ СТАТУС АРКТИКИ ТА АНТАРКТИКИ

Арктика — північна полярна область Земної кулі, що охоплює окраїни материків Євразії й Північної Америки та майже весь Північний Льодовитий океан (крім східної й південної частин Норвезького моря) з усіма його островами (крім прибережних островів Норвегії), а також прилеглі частини Атлантичного і Тихого океанів.

Загальна площа Арктики становить близько 27 млн кв. км, якщо провести її південний кордон уздовж північного кордону зони тундри. Коли ж вираховувати кордони Арктики по лінії проходження Північного полярного кола, площа Арктики становитиме близько 21 млн кв. км.

Арктика поділена на п'ять секторів, які належать п'яти приарктичним державам — Російській Федерації, США, Канаді, Данії та Норвегії. Фінляндія після передачі Радянському Союзу району Печенги (Петсамо) була позбавлена виходу до Північного Льодовитого океану. Ісландія визначає всю свою територію як належну до арктичної зони, але претензій на власний арктичний сектор не пред'являє.

Слід зазначити, що секторний розподіл Північного Льодовитого океану не дістав належного міжнародно-правового закріплення і загального міжнародного визнання.

Канада виступила в ролі першопрохідника в юридичному закріпленні відповідної частини арктичного сектора. У 1909 р. уряд Канади офіційно оголосив власність на всі землі й острови, як відкриті, так і ті, що можуть бути відкриті в майбутньому, розташовані на захід від Гренландії між Канадою і Північним полюсом.

У 1922 р. Канада заявила про належність їй острова Врангеля. Однак уряд СРСР опротестував цю заяву з посиланням на ноту МЗС Росії, надіслану всім державам у 1916 р. У 1924 р. на острові був установлений радянський прапор.

У свою чергу, США мали намір повністю приєднати Північний полюс до своїх володінь, про що було заявлено в Конгресі США в 1924 р. Звісно, зазіхання США не підтримали інші приарктичні держави.

Територія Аляски перейшла під суверенітет США відповідно до Договору, укладеного між Російською імперією і Північно-Американськими Сполученими Штатами в 1867 р. Російський імператор в обмін на володіння Росії на американському материку отримав 7,2 млн доларів (14,32 млн російських рублів). Загальна площа переданих територій становила 1530 тис. кв. км.

США робили також спробу націоналізувати острів Врангеля, однак це не вплинуло на російську належність острова.

Норвегія в національних нормативно-правових актах не дає визначення своїх арктичних територій. Але під час підписання 13 червня 1997 р. міністрами з довілля арктичних держав Посібника з проведення морських робіт з нафти і газу в Арктиці було визначено, що арктичну територію Норвегії складають райони Норвезького моря на північ від 65-ї паралелі північної широти.

Архіпелаг Шпіцберген ("Скелясті гори") з моменту його відкриття в 1596 р. експедицією голландця В. Баренца був нічийною територією. У 1920 р. 42 країни підписали в Парижі договір, який закріпив норвезький суверенітет над архіпелагом. Але оскільки на Шпіцбергені вели видобуток вугілля компанії кількох країн, архіпелаг дістав статус демілітаризованої зони, його використання у військових цілях заборонялося. Договір передбачив свободу господарської діяльності будь-яких держав на архіпелазі.

У 1957 р. було підписано Угоду між СРСР і Норвегією про морський кордон між двома країнами, однак проблеми розмежування економічних зон і континентального шельфу в Баренцовому морі не були вирішені. З метою врегулювати спірну ситуацію в 1976 р. СРСР і Норвегія підписали Угоду про взаємні відносини в галузі рибальства в так званій "сірій зоні" Баренцова моря — спірній акваторії, де зіткнулись інтереси двох країн.

Данія включила у свою арктичну область Гренландію і Фарерські острови. Поширення суверенітету Данії на Гренландію було закріплено рішенням Постійної палати міжнародного правосуддя в 1933 р.

Володіння Росії в Арктиці вперше визначено в ноті МЗС Російської імперії 1916 р. як усі землі, що є продовженням на північ Сибірського континентального плоскогір'я. Питання меж радянської арктичної зони було вперше врегульовано в 1926 р. Постановою Президії ЦВК СРСР.

Проблеми правового режиму Північного Льодовитого океану ґрунтуються на різниці підходів до визначення цієї частини Земної кулі. З одного боку, вона може розглядатись як відкрите море з усіма міжнародно-правовими наслідками, що випливають із цього розуміння. З іншого боку, значна частина Північного Льодовитого океану являє собою крижану поверхню, а тому вона може розглядатися як особливий вид державної території п'яти прилеглих країн, а всі землі й острови, що знаходяться в межах полярного сектора тієї чи іншої країни,— як складові державної території. Зазначені точки зору породжують колізії між нормами міжнародного права та нормами внутрішньодержавного права прилеглих країн.

З погляду міжнародного права можна вважати, що в 20-ті роки ХХ ст. склалася звичаєва норма міжнародного права, котра передбачає поділ арктичних територій на сектори, кожен з яких перебуває під юрисдикцією при-арктичної держави, і поширює суверенітет цієї держави на острови та землі, що знаходяться в цьому секторі.

Історично склалося, що арктичним сектором кожної з приарктичних держав вважається простір, основою якого є узбережжя цієї держави, а боковою лінією — меридіани від Північного полюса до східного і західного кордону цієї держави.

Однак ця норма не дістала підтвердження в Конвенції ООН з морського права 1982 р. Конвенція встановлює кордон держави по зовнішній межі територіальних вод. Крім того, встановлено 200-мильну виключну економічну зону. Дно морів та океанів і надра під ними, які не перебувають під державною юрисдикцією, оголошено спільною спадщиною людства.

Таким чином, з погляду сучасного міжнародного права лінії, що позначають бокові межі полярних секторів, не визнаються державними кордонами. Державні кордони проходять по зовнішній межі територіальних вод приполярних держав: для РФ, Канади і Данії ця межа визначена в 12 миль, для США — 3 милі.

Деякі високорозвинуті країни, що володіють технологіями дослідження і використання морського дна, вже заявили про необхідність застосування до Північного Льодовитого океану загальних принципів і підходів Конвенції 1982 р., у тому числі прав на промислове освоєння природних ресурсів.

Слід зазначити, що особливою рисою морів Північного Льодовитого океану є їхня відносно невелика глибина, яка рідко перевищує 200 метрів, і що вони більшу частину року (до 9 місяців) покриті непрохідною для звичайних суден кригою. Визначити, де закінчується суша і починається крижана поверхня моря, практично неможливо.

Конвенція 1982 р. поміж іншим передбачає, що "прибережні держави мають право приймати і забезпечувати дотримання недискримінаційних

законів і правил щодо запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища із суден у покритих кригою районах..." (ст. 234 Конвенції).

Можна підсумувати, що Конвенція 1982 р. прямо не скасовує секторний принцип визначення статусу територій в Арктиці, але й не підтверджує його. Альтернативою секторному поділу Арктики виступає концепція інтернаціоналізації Арктики, яка обговорюється ще з початку 20-х років XX ст. Ця концепція має кілька варіантів.

Одні прихильники концепції інтернаціоналізації Арктики вважають, що на арктичні водні простори мають цілком поширюватися універсальні норми, які визначають загальний режим відкритого моря. Цей підхід, хоч він формально і не суперечить заявленим "секторним" претензіям приарктичних держав на землі й острови в даному районі, не дістав широкої підтримки.

Дехто вважає більш реалістичним регіональне рішення, на користь якого свідчить солідний досвід співпраці приарктичних держав, наприклад, з питань охорони довкілля.

Нарешті, третій різновид даної концепції зводиться до часткової інтернаціоналізації Арктики за межами 200-мильної виключної економічної зони.

Процесові інтернаціоналізації в Арктиці певною мірою може сприяти Арктична рада, заснована 19 вересня 1996 р. на міжнародній конференції в Оттаві. Згідно з Декларацією Арктичну раду утворено з метою:

а) пошуку способів організації співпраці, координації та взаємодії між арктичними державами з питань Арктики, що становлять спільний інтерес (при цьому до компетенції Арктичної ради не входять питання військової безпеки), із залученням об'єднань арктичних корінних народів та інших мешканців Арктики, особливо з питань стійкого розвитку й захисту арктичного навколишнього середовища;

б) нагляду і координації в рамках Стратегії охорони навколишнього середовища Арктики (АЕПС) щодо Програми арктичного моніторингу й оцінки (АМАП), Програми збереження арктичної природи і фауни (КАФФ), Програми захисту арктичного морського середовища (ПАМЕ), Програми попередження, готовності й реагування на надзвичайні ситуації (ЕППР);

в) визначення сфери, на яку має поширюватися Програма стійкого розвитку, а також її контролю і координації;

г) поширення інформації, заохочення інтересу щодо питань, які стосуються Арктики.

Членами Арктичної ради є: Канада, Данія, Фінляндія, Ісландія, Норвегія, Російська Федерація, Швеція та Сполучені Штати Америки (арктичні держави). Приполярна конференція інуїтів, Рада саамів та Асоціація корінних нечисленних народів Півночі, Сибіру та Далекого Сходу Російської Федерації є постійними учасниками Арктичної ради. Статус постійних учасників на рівних умовах можуть отримати й інші арктичні організації корінних народів.

Статус спостерігачів у Арктичній раді відкритий для неарктичних

держав, міжурядових і міжпарламентських організацій, універсальних і регіональних, неурядових організацій.

Рішення Арктичної ради ухвалюються її членами на основі консенсусу. Але сьогодні Рада практично не розпочала свою роботу і, крім того, є сумніви щодо того, чи вийде вона за межі своєї компетенції в галузі охорони навколишнього середовища Арктики.

Правовий статус Антарктики

Антарктида, "білий" континент Земної кулі, була відкрита 1820 р. російськими мореплавцями під керівництвом Ф. Ф. Беллінсгаузена і М. П. Лазарева. Тривалий час вона не привертала уваги світового співтовариства. З розвитком науково-технічного прогресу, зі створенням надійних морських суден зріс інтерес до Антарктиди промислово розвинутих країн, що володіють потужним військово-морським флотом. На початку ХХ ст. деякі держави почали виявляти претензії на територію континенту. Першою виступила Великобританія,* яка намагалася проголосити суверенітет британської корони над окремими районами Антарктиди. За Великобританією пішли Франція, Норвегія, Чилі й Аргентина.

Антарктика — південна полярна область, що охоплює ненаселений материк Антарктиду, а також частини Атлантичного, Тихого та Індійського океанів, що нерідко називають Південним чи Антарктичним океаном, з дрібними островами.

Кордоном Антарктики вважається лінія північного положення антарктичної конвергенції (межа сходження північних, відносно теплих, і південних, холодних поверхневих вод), що проходить у межах 48—60° південної широти. Площа Антарктики в цих межах становить приблизно 10 % усієї площі Землі. Антарктида була відкрита в 1820 р. російською експедицією на чолі з Ф. Ф. Беллінсгаузенем і М. П. Лазаревим. І вже на початку ХХ ст., у зв'язку з розширенням досліджень і посиленням інтересу до практичного освоєння Антарктики, насамперед до використання її природних ресурсів, виникла проблема встановлення її правового режиму.

У різний час Велика Британія, Нова Зеландія, Австралія, Франція, Норвегія, Чилі й Аргентина заявляли про поширення свого суверенітету на окремі частини — сектори Антарктики, однак такі дії не набули міжнародного визнання, викликали спори між державами, які претендували на певні райони Антарктиди.

Так, дії Аргентини, яка у 1940 р. проголосила своїми землі, до складу яких входили Фолклендські (Мальвінські) острови, на той час вже проголошені британськими, призвели до збройного конфлікту між Великою Британією й Аргентиною в 1948 р. Конфліктні ситуації виникали також між Великою Британією і Чилі. Водночас з'явилися повідомлення про плани деяких країн використати Антарктику у військових цілях, зокрема для випробування ядерної зброї.

США робили спробу розв'язати проблему режиму Антарктики сепаратним шляхом, однак такі дії викликали невдоволення деяких країн.

Тим часом низка країн, у тому числі й СРСР, дотримувались тієї

позиції, що правовий режим Антарктики має бути визначений на основі угоди між заінтересованими державами з урахуванням їхніх законних прав та інтересів. Так, у 1939 р. СРСР вказав на незаконність односторонніх дій Норвегії, яка заявила про належність їй низки островів.

Таким чином, міжнародна ситуація, яка склалася в середині 50-х років ХХ ст., зумовила гостру необхідність якнайскорішого вирішення проблеми правового статусу Антарктики.

З цією метою 15 жовтня 1959 р. у Вашингтоні було скликано конференцію з Антарктики, в роботі якої взяли участь СРСР, США, Велика Британія, Франція, Бельгія, Норвегія, ПАР, Аргентина, Чилі та Японія. У рамках конференції було розроблено проект Договору, який визначив сучасний міжнародний правовий режим Антарктики. Договір про Антарктику був підписаний 1 грудня 1959 р. Досить швидко, у 1961 р., Договір набув чинності. Він є безстроковим і відкритим, тобто закріплює свободу приєднання до нього будь-якої держави-члена ООН або будь-якої іншої держави за згодою всіх договірних сторін.

Головною особливістю Договору про Антарктику 1959 р. є те, що територіальні претензії на антарктичні райони були не ліквідовані, а лише "заморожені". Участь у Договорі не означає ані відмови від раніше заявлених претензій на територіальний суверенітет в Антарктиці, ані визнання цих претензій з боку інших договірних сторін. Закріплено, що жодна нова претензія або розширення наявних претензій на територіальний суверенітет в Антарктиці не можуть бути заявлені на період дії Договору.

Таким чином, можна дійти висновку, що держави досягли компромісного рішення щодо правового статусу Антарктики. По-перше, учасники Договору не визнали претензій жодної держави на суверенітет над будь-яким районом Антарктики — як тих, що вже були висунуті на момент прийняття Договору, так і тих, що можуть бути заявлені в майбутньому. По-друге, участь у Договорі не передбачає відмови від територіальних претензій в Антарктиці. І, по-третє, Договір базується на тому, що його положення не повинні розглядатись як такі, що завдають шкоди позиціям будь-якого учасника — як щодо визнання або невизнання законними їх претензій на територію Антарктики, так і щодо визнання або невизнання законними позицій інших заінтересованих сторін.

Отже, Договір не вирішує питання законності територіальних претензій країн в Антарктиці, але дає змогу уникнути спорів між ними шляхом унеможливлення реалізації прав, що впливають із національної належності земель. Завдяки цьому територія Антарктики за юридичним статусом подібна до відкритого моря, повітряного простору над ним та космічного простору, тобто по суті є *міжнародною територією*.

Визначення правового статусу Антарктики як міжнародної території передбачає встановлення характеру та обсягу юрисдикції держав щодо цієї території. Стаття VII Договору закріплює, що здійснення юрисдикції на території Антарктики в будь-якому випадку не повинне завдавати шкоди інтересам інших країн, тобто учасники Договору зобов'язані чітко

дотримуватися принципів співробітництва та невтручання у внутрішні справи. Крім того, ст. IX Договору, зокрема, передбачає, що представники договірних сторін регулярно збиратимуться з метою розробки рекомендацій власним урядам щодо здійснення юрисдикції на даній території.

Держави мають здійснювати свою юрисдикцію на території Антарктики у відповідності з принципами, закріпленими в Договорі. Головним з них є *принцип мирного використання Антарктики*. Вся територія Антарктики проголошена нейтральною і демілітаризованою зоною, у межах якої заборонено будь-яку військову діяльність як у мирний, так і у воєнний час. Зокрема, забороняються будь-які заходи військового характеру (наприклад, створення військових баз, проведення військових маневрів, випробування будь-яких видів зброї).

Крім того, згідно зі ст. V Договору про Антарктику "будь-які ядерні вибухи в Антарктиці й поховання у цьому районі радіоактивних матеріалів забороняються" (п. 1). Дане положення надає Антарктиці, по суті, статусу без'ядерної зони. Однак слід зазначити, що Договір не містить прямої заборони використання ядерної енергії або обладнання в мирних цілях.

Зазначений статус Антарктики підтверджується Конвенцією про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р., ст. 3 якої закріплює, що сторони Конвенції, незалежно від їхньої участі в Договорі про Антарктику 1959 р., зобов'язані дотримуватися положень ст. I і V останнього. Таким чином, заборона проведення військових операцій та ядерних вибухів на території Антарктики сприяє ефективному забезпеченню принципу екологічної безпеки в даному регіоні.

Договір 1959 р. проголошує також *принцип свободи наукових досліджень в Антарктиці* (ст. II). З метою сприяння міжнародному співробітництву в наукових дослідженнях учасники Договору домовилися здійснювати обмін інформацією щодо планів наукових досліджень в Антарктиці, обмін науковим персоналом між експедиціями і станціями, а також обмін даними і результатами наукових досліджень (ст. III).

За минулі роки наукові дослідження, обмін науковою інформацією і науковим персоналом набули в Антарктиці постійного і широкого характеру. Активну діяльність проводить Наукова рада з дослідження Антарктики, яка налагоджує співпрацю з багатьма міжнародними і національними організаціями.

Вашингтонська конференція розробила надзвичайно вдалий механізм здійснення контролю за дотриманням установленого правового режиму в Антарктиці. Найважливішим елементом цього механізму є регулярні консультативні наради його учасників (зазвичай проводяться один раз на два роки), а також спеціальні наради. Завданням консультативних нарад є обмін інформацією, взаємні консультації з питань Антарктики, розробка, розгляд і надання рекомендацій урядам держав-учасниць щодо необхідних заходів для здійснення принципів і цілей Договору.

У консультативних нарадах беруть участь представники 12 держав — первинних учасниць Договору, а також 14 держав, що приєдналися до

Договору пізніше. Кожна держава, що приєдналася до Договору, має право призначати своїх представників для участі в консультативних нарадах протягом того часу, "доки ця Договірна сторона виявляє заінтересованість в Антарктиці шляхом проведення там суттєвої науково-дослідної діяльності, такої як створення наукової станції або відрядження наукової експедиції".

Рішення, які ухвалює Консультативна нарада, називають "рекомендаційними заходами власним урядам". Однак вони стають обов'язковими для учасників Договору після того, як відповідні заходи затверджуються всіма державами, представники яких мали право брати участь у роботі конкретної наради (п. 4 ст. IX).

Крім того, в Договорі закладено ефективну процедуру здійснення інспекційних заходів. Так, згідно зі ст. VII всі райони Антарктики, включаючи станції, установки й обладнання в цих районах, а також усі морські й повітряні судна в пунктах розвантаження або завантаження мають бути відкриті в будь-який час для інспекції будь-якими спостерігачами, призначеними з дотриманням положень Договору (спостерігачі повинні бути громадянами тієї договірної сторони, що їх призначає).

Договір 1959 р. закріпив, що всі спори між двома або кількома сторонами щодо тлумачення або застосування Договору вирішуються мирним засобом за вибором сторін, що беруть участь у спорі. Будь-який спір, не вирішений указаним шляхом, передається на розгляд до Міжнародного Суду ООН. Однак якщо не буде досягнуто домовленості про передання спору до Міжнародного Суду, сторони не звільняються від обов'язку вирішити спір мирними засобами, визнаними Статутом ООН (ст. XI).

На XI спеціальній Консультативній нараді в Мадриді у 1991 р. було підписано Додатковий протокол до Договору про Антарктику з питань охорони навколишнього середовища. Протокол проголошує Антарктику "природним заповідником, призначеним для миру та науки". Положення Протоколу визначили принципи природоохоронної діяльності в Антарктиці. Заборонено будь-які дії, які можуть негативно вплинути на навколишнє середовище Антарктики; крім того, забороняється будь-яка діяльність, пов'язана з природними копалинами, крім наукової.

Україна веде активну науково-дослідну діяльність в Антарктиці і з 1996 р. має на цьому материка власну науково-дослідну станцію "Академік Вернадський", яка розташована на острові Галіндес (архіпелаг Арджентайн).

Режим живих ресурсів регулюється, зокрема, Конвенцією про збереження морських живих ресурсів Антарктики від 20 травня 1980 р. Морські живі ресурси — це відповідно до статті I конвенції "популяції плавникових риб, молюсків, ракоподібних і всіх інших видів живих організмів, включаючи птахів, що живуть на південь від антарктичної конвергенції".

Будь-який промисел і пов'язана з ним діяльність у районі застосування цієї конвенції проводяться відповідно до її положень і таких принципів збереження:

а) запобігання скороченню чисельності будь-якої популяції, що

виловлюється, до рівнів, нижче таких, що забезпечують її стійке поповнення;

Б) підтримання екологічних взаємозв'язків між популяціями морських живих ресурсів Антарктики, які виловлюються, та залежних від них і пов'язаних з ними, а також відновлення виснажених популяцій, зазначених у пункті "а";

с) запобігання змінам або зведення до мінімуму небезпеки змін у морській екосистемі, що є потенційно незворотними протягом двох або трьох десятиліть.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Передача ділянки території повинна оформлюватися договором між державами-сусідами. Відсутність договору може призвести до оспорювання надалі права нового територіального суверена на набуту територію. Договори про передачу ділянки території звичайно вимагають ратифікації, тому що державна територія не є власністю уряду, а становить надбання усього народу даної держави.

При вирішенні спорів щодо зміни державних кордонів нерідко супроводжуються збройними територіальними конфліктами у формі агресії однієї держави проти іншої або сепаратизму, що полягає у прагненні якоїсь групи населення в певній країні до відокремлення без достатніх правових підстав, усупереч інтересам цієї країни і на порушення її єдності. До територіальних конфліктів ведуть і односторонні територіальні претензії.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

Територія у міжнародному праві у широкому розумінні — це простори земної кулі з її сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряним простором, » також космічний простір і небесні тіла, що знаходяться в ньому.

Як одна з найзагальніших ознак держави територія фіксує належність відповідному суспільству певної частини землі, поверхні планети — суші, моря, повітряного простору, а також державні кордони, їхній правовий режим. До поняття території в широкому сенсі також включають космічний простір навколо Землі, Місяць та інші небесні тіла.

Характеристика територій:

- розміри (загальна площа);
- протяжність із півночі на південь та зі сходу на захід;
- компактність; географічне положення, в тому числі наявність річок і виходу до моря;
- чисельність і густота населення, розподіл населення по окремих ділянках території;
- кліматичні умови;
- особливості ландшафту; характер надр та ступінь їх розробки;
- характер кордонів (юридичне оформлені чи фактично існуючі, природні або довільні);
- характер прилеглих територій (державні чи міжнародні);
- період існування.